

A „KI NEM OLTÓDÓ” NEVETÉS MINTÁZATÁNAK ALAKULÁSA (A HOMÉROSZI KACAJ ÉS GWYNPLAINE VIGYORA)

Dolgozatom¹ egy korábbi írásom, *A nevetés színre lép* –Homérosz és Arisztotelész nevetés-konceptiói², amelyben a nevetés antropomorfizálódásának egy lehetséges történetét kíséreltem megadni úgy, hogy a nevetés és nevetséges alakzatainak paradigmaticusként felismert vagy elismert történeti forrásait elemeztem, tehát ennek a sok szempontból vázaltszerű szöveg Homérosz részének át-és továbbgondolása. Figyelmem akkoriban Homérosz *Íliász*³ és *Odüsszeia*⁴ című hőskölteményének *homéroszi kacajára*, az olümposzi istenek „ki nem oltódó nevetésére”, illetve Héphaisztoszra, az istenek kitörő nevetéséhez így vagy úgy, de szorosan kötődő figurájára fókuszált. Újraolvasva az akkori elemzést, mára már több szempontból is láthatóvá váltak gondolatmenetem vakfoltjai. Az egyik ilyen vakfoltot képezte az, hogy elsiklottam az eposzok hőseire, az emberekre jellemző nevetés és nevetséges vizsgálata fölött, a másik pedig, hogy a *homéroszi kacaj* meghatározásakor maga a meghatározás módszere vezetett inkább, mint az eposzok szöveghelyei. A következőkben név szerint ugyanazt a kacajt, az istenek „ki nem oltódó nevetését” (*aszbesztosz gelós*) veszem a tanulmány kiindulópontjául, de ez a kacaj már nem a régi – megváltozott jelentése és jelentősége, s megváltozott a lencse is, amin keresztül szemlélem azt. A dolgozat később megjelenő, II. részében Héphaisztosz és Therszitész figuráját választva vezetőként Victor Hugo *A nevető ember* című regényének egyik főhősét, Gwynplaine-t és szerepét vizsgálom majd, akinek gyerekkorában arcát eltorzították és örökké vigyorgó maszkká szabták át, ezáltal változtatva meg eredendően peeri, vagyis főnemesi sorsát, s alkották meg belőle az ideális pojáca alakját. Maszkja ugyanis külső szempontból tökéletes vándorkomédiássá tette: aki meglátta, nem állhatta, hogy ne kezdjen el kacagni látványán. Míg Héphaisztoszhoz hasonlóan Gwynplaine is képes az ellenállhatatlan nevetetésre, ugyanakkor ezt nem csak rútságával – mint ahogy Héphaisztosz nevetségességét több értelmező a kovácsisten lelki, testi hibájának tulajdonítja –, de örökön nevető arcával éri el. A *homéroszi kacaj* Victor Hugo-i változata Gwynplaine történetében nem csak kettéhasad – amennyiben a nevetető is ennek emberre szabott változatával ruházódik fel, illetve ugyanez a „komédiás maszk” a nézőket kitörő kacagásra sarkallja –, hanem egy emberi arc helyét veszi át. A homéroszi, „ki nem oltódó nevetés”, feltételezhetően elsősorban hangos, harsogó nevetést, vagyis valóban a magyar ‘kacaj’ szóval jelöltek⁵ jelenthette, Gwynplaine nevetető nevetése azonban médiumában, testi

¹ A dolgozatban előforduló ógörög szavak egységesen a szépirodalmi művekben használt, latin betűs átírásban szerepelnek, és mellőzik a hangsúlyjelöléseket.

² Pál Katalin: „A nevetés színre lép”, in *Szövegek között XV.*, szerk. Fried István, Kovács Flóra, Lengyel Zoltán, Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tsz., 2010. 90-116. http://www.szokoz.complit.u-szeged.hu/wp-content/uploads/2012/09/06.P%C3%A1l-Katalin_2010_15.pdf elérés: 2013. január.11.

³ Homérosz: „Íliász”, ford. Devecseri Gábor, in: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1974.

⁴ Homérosz: „Odüsszeia”, ford. Devecseri Gábor, in: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1974.

⁵ „Kacag: (...) Hanguutánzó eredetű szócsalád. Eredetileg föltehetően a kuncogó, vihorászó nevetés hangját jeleníthette meg. A hanguutánzás síkján rokonságban van a *kuncog* igével; 1. pl. a *kacag*-nak *kocog*, a *kuncog*-nak *kecog* változatát. A szócsalád igei tagjainak végződéseik gyakoriságát képzők; van *kacáro* ~ *kacározik* igei alakulat is (először sz.-ban: 1843: *kacáro*; Nagy Ig.: Besz. 2: 108: NSz.). A *kacaj* olyan névszóképzős származék, mint a *moraj*, *zsidvaj* stb. – A kacagást számos más nyelv fejezi ki hanguutánzó eredetű s a m. *kacag*-hoz némileg hasonló hangalakú szóval; vö. pl.: gör. *kakhadz*; *kakéhadz*; *kaghadz*; lat. *cachinnare*; ófn. *kachazzen*, kfn. *kachen*, ném. *kichern*: ‘kacag, vihog’; 1. még a *habotál* ige szláv nyelvi megfelelőit *habota* a. A m. *kacag* családja azonban etimológiailag nem függ össze ezekkel.” In: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II. kötet, főszerk. Benkő Loránd, szerk. Kiss Lajos, Papp László, Budapest, Akadémia Kiadó, 1970. 294.

közvetítettségében különbözik e kacajtól, amennyiben a felharsanó nevetés vizualizációja is egyben. A nevetség tárgyát a szűnni nem akaró kacaj arcra írt vonásainak, a maszk örök vigyorának, röhejességének köszönheti. Gwynplaine azért „szörnyen” nevetséges, mert képtelen nem nevetni, minden indulatának hangja és látványa a kacaj és vigyor elegyében tör a felszínre, s ahol e kitörést nézők sokasága szemléli, ott ők is akaratlanul utánozni kénytelenek a színpadon felkínált indulatokat, s annak hangját és látványát. A nevetés, mint az ásítás, ragadós, s ezt Victor Hugo is tudja.

I. rész: A homéroszi kacaj

A homéroszi kacaj kifejezés a német nyelvű *homerisches Gelächter* és a francia *rire homérique* mintájára a magyar nyelvben is a homéroszi eposzok isteneire jellemző ‘ki nem oltódó nevetés’ (gör. *aszbesztosz gelósz*) jelentette. Rejtély, hogy e jelzős szószerkezet miért keletkezett és kelhetett az általa megidézett/ helyettesített, eredeti, *aszbesztosz gelósz* kifejezés különböző nyelvű fordításai mellett önálló életre, hiszen utóbbi összesen kétszer jelenik meg az eposzokban az istenek reakcióinak leírásaképpen (egyszer az *Íliász* Első énekében⁶, egyszer pedig az *Odüsszeia* Nyolcadik énekében⁷), ráadásul egyszer szerepel az emberek jellemzőiként is (a halandók egyszer szenvedik el a „nemlohadó nevetés”⁸ átkát, mellyel Athéné sújtja Pénélopé kérőit az *Odüsszeia* Huszadik énekében). Vajon miért cserélték ki a nevetés jelzőjét az eposzok feltételezett szerzője nevének melléknévesített változatára, miért tűnt kiemelendőnek – ritka előfordulása ellenére is – a homéroszi eposzok isteneinek kacaja, s milyen értelmezésbeli egyszerűsítéseket váltott ki e kifejezés elterjedése?⁹ Tegyük félre azonban – a kíváncsiságot ettől függetlenül mozgató – rejtélyt, azt, hogy az európai kultúrában valamikor és valamiért fontos volt kiemelni az antik görög istenek nevetését, de olyan úton, hogy az azt kiemelő szerkezetben az olümposzi nevetés kreátorának nevére tegyenek utalást, és vizsgáljuk meg, hogy mit jelenthetett az *aszbesztosz gelósz* a homéroszi eposzokban.

Első lépésként bontsuk szét a szószerkezetet, s vegyük szemügyre az *aszbesztosz* jelzőt, amelyet Devecseri Gábor magyar nyelvre a „ki nem oltódó”¹⁰/„kinemoltódó”¹¹, „sose csillapodó”¹², „nemlohadó”¹³, „örök”¹⁴, „el nem húnó”¹⁵ változatokként fordított, illetve „[a vad hadilármáj] sosem húnó”¹⁶ megoldással adott vissza. A jelző az eposzokban jóval többször fordul elő, mint a teljes szószerkezet, utóbbi jelentésárnyalatainak megadásában viszont különböző szövegkörnyezeteinek megvizsgálása is a segítségünkre lehet. Az *aszbesztosz*¹⁷ ugyanis nem kizárólag a nevetés, s még csak nem is pusztán az olümposzi istenek nevetésének jelzőjeként bukkan fel az eposzokban.

⁶ Homérosz: *Íliász* (I. /599), id. kiad. 25.

⁷ Homérosz: *Odüsszeia* (VIII. /326), id. kiad. 555.

⁸ Homérosz, *Odüsszeia* (XX. /346), id. kiad. 739.

⁹ Stephen Halliwell például nehezményezi, hogy Friedrich Nietzsche az *Emberi, nagyon is emberi* első kötetének I. rész, 16. aforizmájában „a homéroszi kacajt úgy használja, mintha az a valóság alapvető jelentéktelenségét tükrözné vissza, de ilyen egzisztenciális nevetés sem embertől, sem istentől nem hangzik fel Homérosznál.” Vö. Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, New York, Cambridge University Press, 2008. 59. Stephen Halliwell tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a homéroszi kacajnak sosem célja a halandók vagy a születő és pusztuló dolgok lefokozó kinevetése, vagyis pusztán mulékonysága miatt az emberek világa az istenek szemszögéből sosem nevetséges.

¹⁰ Homérosz: *Íliász* (I. /599), id. kiad. 25. és Homérosz: *Odüsszeia* (VIII. /326), id. kiad. 555.

¹¹ Homérosz: *Íliász* (XI. /500; XIII/169, 540), id. kiad. 197., 225. és 235.

¹² Homérosz: *Íliász* (XXII. /96), id. kiad. 387.

¹³ Homérosz: *Íliász* (XI. /50; XVI/123, 267), id. kiad. 185., 283., 287. és Homérosz: *Odüsszeia* (XX. /346), id. kiad. 739.

¹⁴ Homérosz: *Odüsszeia* (IV. /584), id. kiad. 504.

¹⁵ Homérosz: *Odüsszeia* (VII. /332), id. kiad. 545.

¹⁶ Homérosz: *Íliász* (XI. /530), id. kiad. 198.

¹⁷ Vö. *aszbesztosz* szócikk, in *Wörterbuch über die Gedichte des Homers und der Homeriden* (Nach dem früheren Seilerischen Homer-Wörterbuch neu bearbeitet von Carl Capelle), Darmstadt, Wissenschaftliches Buchgesellschaft, 1968. 93. és Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, id. kiad. 61-62.

Az *Íliász* Tizenhatodik énekében a görög hajókat emésztő lángot (*flox*),¹⁸ a Huszonkettedik énekben Hektór indulatának hevességét, harci kedvét (*menosz*),¹⁹ ugyanakkor legtöbbször (6-szor) a „hadizaj”, „hadilárma”, „zaj” (*boē*) hangerejét jelöli.²⁰

A Tizenharmadik énekben például kétszer ismétlődik egy sor, amelyben a „kinemoltódó hadizaj kelt” (*boē d' aszbesztoz horórei*)²¹ szócsoport is előfordul. A történetek a hajónál zajló harcok körül forognak, ahol Priamosz fia, Déiphobosz és ellenfele, Mérionész, „ki Árèsszal egyenlő”²² kétszer csapnak össze egymással. Első alkalommal akkor, amikor Hektór buzdítására a trójai harcosok közül Déiphobosz kitör, s ezt észreveszi Mérionész, aki ekkor gerelyt hajít rá, de az elakad a trójai pajzsában. A halálra rémült hős pajzsát átszaggatja ugyan a gerely, de sebet nem üt a testén, s szerencséjének köszönhetően ezzel egy időben megfosztja támadóját fegyverétől. A gerelyt hajító Mérionészt viszont épp saját támadása fegyverzi le, s elesik a hős megölésének diadalától is, ezért haraggal hátrál vissza a sátrához, hogy mielőbb pótolva fegyverét, folytathassa a küzdelmet.²³ Párbajuk azonban nem fejeződik be ezzel a találkozással. Másodszor Déiphobosz Ídomeneuszt célozza meg dárdájával, de az helyette Aszkalaphoszba fúródik, s amikor Déiphobosz épp a halott Aszkalaphosz sisakját venné magához, az előbb még sikertelen Mérionész felfigyel rá. Homérosz szavait idézve: „nékiszökel s karján gerelyezte”. A sérültet Politész menti ki a harcterről.²⁴ Kettejük párviadalának csatajelenetét az elbeszélő néhány sor erejéig a fegyvert vesztett vagy sebesült visszavonulásának, illetve kimenekítésének képeinek szenteli. Mivel a csata leírása tematikusan egymáshoz szorosan kötődő, hiszen egymásra reagáló, egymással „harcban álló” cselekménysorok összessége, ezek tematikus iramát, lendületét – a versmérték mellett – egy-egy, a konkrét tetteket sorjázó hosszabb lélegzetű leírás adja meg. Ha pedig a csatateren egy szereplő olyan sérülést szerez, amely életét megkíméli, de a küzdelem folytatását gátolja, az eddigi, az események menetének ritmusában elmerült hallgató figyelme megtörik, mert azt Homérosz pár odakívánczó sorral a sérült krízispontján már átbukott sorsa felé fordítja. Ha ezek a szereplők elhagyják a csatateret, a figyelem ismét a harcokra irányulhat, s ekkor a következő átkötő mondat idézi meg a sérülés előtti állapotokat: „S mások vívtak mind, kinemoltódó hadizaj kelt” (*Hoi d' alloi marnanto, boē d' aszbesztoz orórei*). A „mások”, a többi harcos pedig az ezt következő sorokban már ismét szemünk előtt vívják a, valóban eddig sem szünetelő háborút. „Elsőnek Telamón fia Teukrosz szűrt le egy embert,/ lándzsás Imbriosz ez, kinek apja a soklovu Mentór;”²⁵ – kezdődik újra Mérionész fegyvervesztésének jelene után a vérengzés. Déiphobosz megsebesítése és kimenekítése, és az átkötő mondat megismétlése után pedig Homérosz így folytatja a csatát: „Aineiasz Aphareuszt, a Kalétoridészt, nekiszöke/ Torkonütötte, hogy ez rátört, hegyezett kelevézzel:/ Félrebukott feje ott, sisakot s velerántva a pajzsot,/ S lélektépő szörnyű halál omlott le köréje.”²⁶ A harcoktól eltávolodó, majd visszatérő figyelem útját az elbeszélő a kiemelt sorral úgy teszi zökkenőmentessé, hogy először a szörnyű „hadizajt” halljuk meg, s ahogy közeledünk a hadszíntérre, úgy kristályosodik ki szemünk előtt egy újabb harcos kontúrja és – a háború ugyancsak borzalmas, de talán a homéroszi korban dicsőséges – cselekedetei. A fegyvert, de hadikedvet nem vesztett hős és a sérült elhagyták a csatateret, s őket nyomon követve pár sor erejéig az elbeszélő és hallgató is, s amikor biztonságba kerültek, az elbeszélő és hallgató nekiindulhat, hogy visszatérjen a harctérre. Innen először a küzdelmek hangja üti meg fülét, majd a harcosok tettei csapnak le rá is irgalmatlanul. Devecseri Gábor a Homérosz-fordításokról értekező írásaiban az ehhez hasonló ismétlődő sorokat, felsorokat, kifejezéseket, jelzőket „epikus

¹⁸ Homérosz: *Íliász* (XVI. /123), id. kiad. 283.

¹⁹ Homérosz: *Íliász* (XXII. /90-98), id. kiad. 387.

²⁰ Homérosz: *Íliász* (XI. /50, 500, 530; XIII. /169, 540; XVI. /267), id. kiad. 185., 197., 198., 225., 235., 287.

²¹ Homérosz *Íliász* és *Odüsszeia* eposzáinak ógörög szöveghelyeit a továbbiakban a következő honlapon megtalálható források alapján idézem: <http://www.gottwein.de/Grie/Homer.php>. elérés: 2013. január 11.

²² Homérosz: *Íliász* (XIII. /528), id. kiad. 235.

²³ Vö. Homérosz: *Íliász* (XIII. /150-168), id. kiad. 225.

²⁴ Vö. Homérosz: *Íliász* (XIII. /516-539), id. kiad. 235.

²⁵ Homérosz: *Íliász* (XIII. /169-171), id. kiad. 225.

²⁶ Homérosz: *Íliász* (XIII. /540-545), id. kiad. 235.

egyszavaknak”, néhol „sztereotípeknek”²⁷, olykor „mozaikköveknek”, „lepkeszárnypikkelyeknek” nevezi²⁸, s jelentős szerepet tulajdonít nekik. Ezek az „epikus egyszavak” „az eposz más-más, egymástól nemegyszer nagyon is távol eső helyein mindig azonosan fordulnak elő, s ilyenformán nemcsak az eposz lélegzetvételének nagy ritmusát érzékeltetik, hanem ezen túlmenően – azáltal, hogy a hallgatót, olvasót egymástól távoli, de egymással összetartozó helyzetek, jellemek, gondolatok összehasonlítására, együtt-tudomásulvételére készítetik – közlő szerepük is igen nagy, s nemcsak hangulati: nemegyszer magának az elbeszélésnek menetében is szembetűnő szerepük van.”²⁹ Az *Íliász* Tizenharmadik énekében megismétlődő „S mások vívtak mind, kinemoltódó hadizaj kélt.” sor többfunkciós, először is az éneken belül mindkétszer a Mérionész–Déiphobosz összecsapás végkifejletét, amelyben a harcosok egyike maga mögött hagyja a harcteret, követi. Másodszor pedig, habár e sor már épp nem róluk szól, mégis kiemeli a két jelenet tükör jellegét: a hadi szerencse egyszer az egyik, máskor a másik oldalán áll, s ettől függ, hogy ki kényszerül így vagy úgy, de visszavonulásra. Emellett a két hős harctérről való „eltávozása” nem a halált vagy a szégyent, hanem az élet meghosszabbításának lehetőségét jelentik, mert míg Mérionészt a fegyvertelensége, addig Déiphoboszt sebesülése szolgálhatta volna ki egykönnyen a halálnak. Az ő szerencséjükkel kontrasztban a heves harcok rengeteg görög és trójai hősré hoznak szörnyű halált, s az átkötő mondat épp erre, a háború kegyetlen valóságára, s az élet egy-két soros elveszejtésére is felkészíti a hallgatót.

Míg a Tizenharmadik ének „epikus egyszava” egy egész sor ismétlését jelentette, addig a Tizenegyedik énekben ennek félsoara (*boé d’aszbesztosz orórei* vagy *orórein*) ismétlődik meg kétszer. A „nemlőhadó hadizajt” legelőször azonban Agamemnónt és a görög sereget nyomon követve halljuk meg. Az ének ugyanis a műkénéi király, Agamemnón ragyogó felvértezésével és a hős származásának, személyének bemutatásával indul. Ezt a hadászati utasítások, taktikai lépések követik. A király utasítja lovasait, hogy a megfelelő hadrendben, az ároknál sorakozzanak, végül ő és a gyalogosok soraikat a trójaiakkal szemben állítják fel. A harcokat előkészítő csatateri mozgásokat a „nemlőhadó hadizaj harsant hajnalhasadáskor”³⁰ (*> róont’ aszbesztosz de boé genet éothi pro*) sor zárja le. A „nemlőhadó hadizajt” ekkor, mint a görög sereg harcra kész csatakiáltást értelmezhetjük.³¹ Az ének első részében Agamemnón kaszabolja a trószok seregét, mert az ő oldalukon van a hadi szerencse. Zeusznak öröme telik az ércék és hős férfiak küzdelmeinek látványában, s amíg a viszályon kívül semmilyen isten nem vehet részt a harcokban, ő Íriszsel hírt ad Hektórnak arról, hogy mi jelzi majd a hadi szerencse megfordulását: Agamemnón sebesülése és a görög hős táborba való visszatérése lesz a jele annak, hogy a trójai sereg ettől a pillanattól fogva hadi sikerekre számíthat, ezért Hektórnak a támadást fokoznia kell. Az említett félsooros ismétlések akkor hangzanak el, amikor még a görög sereg hősei, Nesztór és Ídomeneusz, illetve Aiasz hevesen küzdenek a harctér középső részén, de amikor már az olyan hősök, mint a „tűrőlelkű Odüsszeusz” és a „nép-pásztor” Makhaón sérülésük miatt kénytelenek visszavonulni. A „kinemoltódó hadizaj kélt” (*boé d’aszbesztosz orórei*) az éppen Hektórtól távol eső csatateret jellemzi, mert ő ekkor még ennek peremén küzd, és „az ifjak dús rendjét kaszabolta”³². Amint viszont Kebrionész felhívja figyelmét a középső rész heves csatározásaira, ahol a trójai sereggel szemben Aiasz és más görög hősök vitézkednek, úgy döntenek, hogy szekerüket ők is oda

²⁷ Például Devecseri Gábor: „Kalauz Homéroszhoz” (1962) és „Még egyszer a Homérosz-fordításról” (1958), in *Antik tanulmányok I.*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981. 103. és 186., 199.

²⁸ Devecseri Gábor: „Még egyszer a Homérosz-fordításról” (1958), id. kiad. 199.

²⁹ Devecseri Gábor: „Még egyszer a Homérosz-fordításról” (1958), id. kiad. 186.

³⁰ Homérosz: *Íliász* (XI. /50), id. kiad. 185.

³¹ Vö. a *Wörterbuch über die Gedichte des Homers und der Homeriden* szótár *boé* szócikkét, ahol például a következő jelentések olvashatók: Geschrei (kiabálás, lármá), lautes Rufen (hangos kiáltás); Wehklage (jajveszékelés), Klaggeschrei (panaszkiáltás); Schlachtgeschrei, Kampfruf (csatakiáltás), Kriegslärm (hadizaj/hadilármá). In: *Wörterbuch über die Gedichte des Homers und der Homeriden* (Nach dem früheren Seilerischen Homer-Wörterbuch neu bearbeitet von Carl Capelle), id. kiad. 118.

³² Homérosz: *Íliász* (XI. /500-503), id. kiad. 197.

irányítják, „hol szörnyű a viszály, hol a vad hadilárma sosem hűny”³³ (*allélusz olékuszí, boé d' aszbesztosz oróreín*). A trójai és az akháj hős, Hektór és Aiász harci sikereikben egymás tükörképe, mindketten „kaszabolják” a másik sereg vitézeit, Zeusz mégse engedi, hogy előbbi utóbbival kerüljön szembe, mert erőviszonyban nincsenek egy szinten. Az ismétlődő félsorok azt a helyet jelölik, ahol a leghevesebb harcok zúgnak, és ahova Hektóréknak igyekezniük kell, mert a trójai csapatok megerősítésre szorulnak.

A Tizenhatodik énekben a trójai sereg eléri a görög hajókat, s belekezdenek a flotta felgyújtásába. Akhilleuszt, aki mindeddig tiltotta a mürmidonokat a harctól, meglátogatja Patroklosz, és megpróbálja meggyőzni, hogy népével ne nézze tovább az eseményeket tétlenül, hanem siessen a görögök segítségére. Akhilleusz emlékezteti Patrokloszt arra, hogy megfogadta, „(...) haragomnak nem vetek addig véget, ameddig/ harcizaj és csatavész a hajóimig nem hatol el már”, és megkéri, hogy helyette ő vegye fel vértjét, és csapatával szorítsák vissza a hajóktól a trójaiakat, nehogy azok a bárkák folygújtásával megakadályozzák a görög sereg hazatértét. De figyelmezteti barátját, hogy amint ezt megtette, térjen vissza, nehogy rossz hírért keltse nevének.³⁴ Patroklosz részben engedelmeskedik Akhilleusznak, mert a mürmidonok élén a trójaiakra tör. Ekkor Homérosz a gyerekek által felbőszített méhekhez hasonlíttja Akhilleusz seregét, mert ahogy előbbieket „bátorszivű rajban/ rá röppennek mind, hogy megvédjék ivadékuk”, az emberekre, ha megérintik kasukat, úgy utóbbiak hozzájuk hasonlóan bátor szívvel és lélekkel „zúdultak ki hajóikból: s kélt nemlohadó zaj”³⁵ (*ek néón ekheonto boé d' aszbesztosz oróreí*) körülöttük. E sort Patroklosz lelkesítő beszéde követi, majd annak leírása, ahogyan az Akhilleusznak vélt Patroklosz látványa megrémíti a trószokat. A már ismerős félsor, aminek a szórendjén változtatott csupán a fordító, Devecseri Gábor, a harci kedvet jelző zajok, kiáltások felharsanását, a hadsereg hevének akusztikai erejét jelzi az olvasónak. Az *aszbesztosz* jelző csak az *Íliász* énekeiben bukkan fel a *boé* szó mellett, és úgy tűnik, hogy mindegyik esetben a harc, a csata zajának, a csatakiáltások „vadságának” és hangerejének intenzitását érzékelteti és fokozza.

A Huszonkettedik énekben ugyanez Hektór felindultságát, harci kedvét, indulatának hevességét (*menosz*³⁶) jelzi. Miközben szinte minden trójai a várba menekül a rájuk rohanó Akhilleusz biztos halált hozó haragja elől, Hektór a kapuknál várja végzetét. A „dühös” és „szilárd” lélek³⁷, ellenállt apja, Priamosz és anyja, Hekabé könyörgésének, és helyéről nem mozdul: „úgy Hektór sose-csillapodó, heves indulatában/ nem hátrált, ragyogó pajzsát támasztva a falnak” (*bósz Hektór aszbesztón ekhón menosz uk hüperóren/ pürgó epi prükbonti phaeinén aszpid' ereidasz*)³⁸. A trójai hős számot vet meghozni kívánt döntése következményeivel. Ha visszavonul ő is, szégyen éri fejét a trójaiak és Pülüdamész előtt, ha megmérkőzik Akhilleusszal, akár meghal, akár győzedelmeskedik, a kimeneteltől függetlenül is dicsőségre számíthat.³⁹ A kapuknál várakozó trójai királyfi lelkiállapota, amiben „sose-csillapodó, heves indulat” gyöttri, egy halandó élet és halál felől hozott döntésének feszítése, hiszen a kapuk ekkor élet és halál mezsgyéjét jelenítik meg. Ugyanakkor a szégyen és hírnév közti választás is, nem beszélve a szülők, a feleség és gyermek, s a trójai nép védelmének kérdéséről. A homéroszi eposz hőseinek indulatai, érzelmei legalább annyira befolyásolják döntéseiket és cselekedeteiket, mint amennyire az értelem, a felfelfang s a taktika teszi, s ehhez kapcsolódik szorosan az istenek halandókkal űzött játéka is. Athéné csele mellett Hektórt indulatainak, s érzelmeinek (például a szégyentől való félelem) ereje készíti arra, hogy kiálljon a rettentő hős, Akhilleusz ellen, éppen úgy, mint ahogy Akhilleusz cselekedeteit is haragja vezeti.

³³ Homérosz: *Íliász* (XI. /530), id. kiad. 198.

³⁴ Homérosz: *Íliász* (XVI. /63-130), id. kiad. 281-283.

³⁵ Homérosz: *Íliász* (XVI. /267), id. kiad. 287.

³⁶ *Menosz* jelentései az *Ógörög-magyar szótár* szócikke alapján: „vágy, kívánság, törekvés, akarat, szándék;” „a) hevesség, méreg;” „b) bátorság, harci kedv.” „2. életerő (*emberé, állaté, élettelené, mint a tűzé, fegyveré, vízé stb.*);” „gyakran személy körülírására: *menosz Hektorosz* II. „(Hektór életereje =) az erős Hektór.” In: *Ógörög-magyar szótár*, szerk. Györkösy Alajos, Kapitányfy István, Tegyei Imre, Második kiadás, Budapest, Akadémia Kiadó, 1993. 664.

³⁷ Vö. Homérosz: *Íliász* (XXII. /36 és 91), id. kiad. 386. és 387.

³⁸ Homérosz: *Íliász* (XXII. /96-97), id. kiad. 387.

³⁹ Vö. Homérosz: *Íliász* (XXII. /99-130), id. kiad. 387-388.

„Az Íliász főhőse nem Akhilleusz, hanem a harag. Amely itt történetesen Akhilleuszé.” – írja Devecseri Gábor, és ezt az állítását olyan gondolatokkal vezeti be, melyek szerint az *Íliász* első szavává tett harag indulata az eposzi világban legalább olyan jelentős, mint a trójai háború. Majd egy oldallal később így folytatja: „Indulatainkat tudomásul venni, kedvvel felfedezni, érezni, még gyötrő mivoltukban is élvezni, de megzabolázásukat, s ha iszonyúak, odavesztésüket áhítani – ez az, amit Akhilleusz, amit az *Íliász*, amit Homérosz sugall.”⁴⁰ S ez az, ami a homéroszi hősök küzdelmeire is kihat, hiszen a hősök indulataik fegyelmezésével, irányításával vagy azok kiszolgálásával mérik ki életük hosszát a csatatéren. Hektórt sem apja, sem anyja, sőt felesége és gyermeke sem képes visszatartani attól, hogy önmagát a harctéren (s a háború ideje alatt) ne mint harcost élje meg, s eszerint döntsön sorsa felett. Félelmei, örömei, felindultságai és gondolatai is mind ekkor és ott a harcos, a hős Hektóréi. Míg a várfalakon belül fiú, férj és apa, addig azon kívül a vár védője, hőse. A mezsgyén állni, feszülten, de szilárdan e legalább kettős (a köz- és a magánember) szerep közti választás kétségbeejtő helyzetét jelenti, mert egyik a földi élet meghosszabbításával, a másik a hőstett általi, akár a halál utáni hírnév örökségével kecsegteti. A „sose-csillapodó, heves indulat”, a harci kedv (*aszbesztosz menosz*) a trójai hős lelkierejének nagyságát írja le, amely akkor ébred, amikor a harcos ellenségével szembesülve, azt várva, sorsát részben nyitottként (mert ő csak sejtheti, hogy az istenek milyen véget szántak neki) éli meg, s emiatt döntenie kell a harc felvételéről vagy az előle való kitérésről. Nem lehet ez kevésbé heves, hatalmas, mint a harcosokból az összecsapás előtt felszakadó csatakiáltás, vagy az egymást pusztító ércek, testek összeütközésének zaja. A Hektór indulatának, harci kedvének jelzőjeként visszatérő *aszbesztosz* azt mutatja, hogy a feltételezett akusztikai jelentésárnyalat az eposzban nem kizárólagos, de furcsa mód ezt a következőkben elemzett láng (*flox*) melletti előfordulása nem teljesen erősíti.

A Tizenhatodik énekben ugyanis nemcsak a mürmidonok serege rohan rá a trójaiakra „nemlohadó zajjal”, hanem ugyanazt a jelzőt – az itt nőnemű *aszbesztét* – megkapják azok a lángok is, amelyek a görög hajókat emésztik. Aiasz észreveszi, hogy az istenek épp a trószokat pártolják: „Hátrált hát; s ők nempihenő lángot hajítottak/ már a hajóra: a nemlohadó láng nyomban előmlött.”⁴¹ (*kebadzeto d' ek beleón. toi d' embalon akamaton pür/ néi thoé· tész d' aipha kat' aszbeszté kekbüto flox.*) Az idézet első sorában még „nempihenő láng” (*akamaton pür*) amint a hajókat emésztí „nemlohadó lánggá” (*aszbeszté flox*) alakul át. Az első sor fáradhatatlan tüze amint célba ér, és szétterül a bárkákon, táplálékhoz jut, kiterjed, és természetéből adódóan terjeszkedésével nő ereje is. Talán az olvasó számára szokatlannak tűnhet, hogy a láng nem pusztán vizuális hatást kelt az olvasóban, hanem akusztikait is, de Homéroszt olvasva úgy tűnik számomra, hogy a görögök tűz tapasztalataiban a két érzék szorosan összekötődik. Amint a „nempihenő” tűz a görög bárkákat pusztítja, „nemlohadó lánggá” válik, megváltozik, mert más elemmel, fával érintkezik. S ezt a változást az ember mint audiovizuális átalakulást érzékeli. A lángok megnőnek, hangjuk, ahogy a fát marják, felerősödik. A tűz és láng ilyen tapasztalatát támasztaná alá például az a szöveghely, ahol a „nagy hadizajt” a következő képsorokkal ábrázolja Homérosz: „Tengeri hullám sem bömböl szárazra csapódva/ így, mikor északi szél dühe űzi az ár közepéből:/ tűzláng sem recseg ily szörnyen, mordulva magasra,/ hegyszakadékokban, mikor erdőt gyújtani lobban:/ szél sem zendül ilyen hevesen tölgyek tetejében,/ hajkoronájukban, ha haraggal rázza a fűrtjük:/ mint amilyen lármája riadt az akháznak, a trósznak, rémületes zajjal mikor egymást rontani rontott.”⁴² A természeti erők haragját jelző zajok sem olyan rémületesek, mint amilyen szörnyű hangja van a trószok és akhájok ütközetének. S e párhuzamban a felgyújtott, felgyulladt erdő hangja is a rémületeshez sorolódik, így elképzelhető, hogy a tűzben álló hajók is audiovizuális emléket idéznek fel az olvasóban. Akhilleusz az után kezdi siettetni barátját, Patrokloszt, hogy verje vissza a trójaiakat seregével, miután látja/ hallja, ahogy némely hajó már a felcsapó lángok martalékává vált.

⁴⁰ Devecseri Gábor: „Kalauz Homéroszhoz” (1962), id. kiad. 8-9.

⁴¹ Homérosz: *Íliász* (XVI. /122-123), id. kiad. 283.

⁴² Homérosz: *Íliász* (XIV. /394-401), id. kiad. 254-255.

Az *Íliász aszbesztosz* előfordulásait vizsgálva, de egyelőre a nevetés melletti megjelenésétől eltekintve, az eddigieket a következő állításokban foglalhatjuk össze. Az *aszbesztosz* jelző különböző fordításváltozatai legtöbbször a *boé* szó Devecseri Gábor által „hadizaj”, „hadilárma”, „zaj” változatai mellett fordul elő, ami azonban jelentheti a harcra kész vagy a harcokban elmerült sereg csatakiállítását is. Az eposz Tizenegyedik, Tizenharmadik és Tizenhatodik énekben előforduló *aszbesztosz boé* ötször az ógörög *boé d' aszbesztosz orórei* felsorban jelenik meg, amelyet Devecseri Gábor legtöbbször a „kinemoltódó hadizaj kélt” fordítással ad vissza. Ekkor a „kinemoltódó” feltételezhetően a zaj vagy csatakiállítás hangerejét nyomatékosítja, fokozza, és ezzel vagy a harcosok elszántságát, harci kedvét, vagy azt a helyet jelöli, ahol a leghevesebb, tünetileg a „leghangosabb” harcok folynak. Stephen Halliwell ezeknek az előfordulásoknak a magas száma miatt vonja le azt a következtetést, hogy az *aszbesztosz* jelzőt akusztikai jelentéssel, a hangerő és rezonancia intenzitásának jelölőjeként értelmezhetjük.⁴³ Ezt az állítást azonban nem tekinthetjük kizárólagosnak. Hektór *menoszanak*, vágyának, harci kedvének, életerejének nincs akusztikai intenzitása, hacsak nem arra a sajátos – feltételezhetően nem is mindenki által megtapasztalt – élményre gondolunk, amikor az emberben felindultsága (legyen az például félelem és veszélyérzet vagy idegesség, harag okozta) a környezet zajaitól függetlenül fülzúgást vált ki benne. Az *aszbesztosz* úgy tűnik Hektór indulatának, erejének felfokozottságát és feszítését jelzi, amely akkor uralkodik el a hősnőn, amikor ellenségének, a közeledő Akhilleusznak harci sikereit, vérengzését és tombolását szemléli. Devecseri Gábor talán éppen ezt kívánta sugallni azzal, hogy e szöveghelyen nem a „kinemoltódó”, hanem a „sose-csillapodó” – amely itt a csillapíthatatlant jelentené –, és „heves” változatot választotta Hektór indulatának jellemezésére. Végül pedig a „nemlohadó láng” (*aszbeszté flox*) jelzős szerkezetéről, amelynek az értelmezése a legtöbb kétséget szüli. Egy másik homéroszi szöveghelyre támaszkodva arra a feltételezésre jutottam, hogy a változás, amely a trójai „nempihenő” gyújtótűzek és a „nemlohadó lángok” között történt, az arról szerzett tapasztalat megváltozását is jelenti. A lángra kapott bárkák audiovizuális hatást keltenek az olvasóban. Az *aszbeszté* jelző tehát valószínűleg utalhat a fát emésztő lángok recsegésének, ropogásának hangerejére, ha nem így lenne, akkor talán a tűz hatalmának és terjedésének nagyságát, esetleg elolthatatlanságát jelölhetné. Mindezeket, s azt is számba véve, hogy az utóbbi két jelzős szerkezetre csak egy-egy előfordulást találtunk az *Íliászban*, az *aszbesztosz/ aszbeszté* jelző auditív jelentésárnyalatának számos előfordulása van. Kérdés, hogy ezt a jelentésárnyalatot a jelzett szó jelentésének a jelzőre való „ráolvasása” által kapja-e, s nem inkább egy olyan szónak bizonyul, amely annak az erejét, hevesességét jelöli általában, amellyel kapcsolatba lép. Természetesen jelezni kell azt is, hogy a valahai görög hallgatóság szóértése kifürkészhetetlen, és bizonyára nagyban különbözik a mai olvasó Homérosz befogadásától, így a céloom pusztán annyi lehet, hogy a lehető legvalószínűbb jelentést, jelentéseket sorakoztassam fel a vizsgált szó mellett.

Homérosz *Odüsszeiá*jában az *aszbesztosz* (illetve *aszbeszton*) előfordulásainak száma lecsökken, és közvetlen szöveggörnyezete is megváltozik. A nevetést leszámítva kétszer szerepel a hírre/ hírnévre/ dicsőségre (*kleosz*⁴⁴) vonatkoztathatóan, mindkétszer az *aszbeszton kleosz eie* felsorban, erre az ismétlődésre azonban Devecseri Gábor fordítása nem érzékeny. Az *Odüsszeia* Negyedik énekében Télemakhosz Menelaoszhoz érkezik Lakedaimónba, hogy ott apja felől érdeklődjön. Menelaosz a fiú kérésére elbeszéli hazatérésének viszontagságait: sokáig Pharosz szigetén raboskodott seregével, mert mint azt a csellel befogott egyiptomi istentől, Próteusztól megtudta, elfelejtett az isteneknek Egyiptom folyamánál áldozni. Tőle kapott hírt arról is, hogy hogyan halt meg Aiasz és Agamemnón, és hogy Odüsszeusz Kalüpszó nimfánál raboskodik.⁴⁵ Ahhoz, hogy Menelaosz hazatérhessen, ki kellett engesztelnie az isteneket: „Újra csak Aigüptosz mennyből-eredő folyamánál/ állt a hajónk, s a tökéletes áldozatot bemutattam./ S megbékítve az

⁴³ Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, id. kiad. 62.

⁴⁴ *Kleosz* jelentései az Ógörög-magyar szótár alapján: 1. „hír; szóbeszéd.” 2. „hírnév, dicsőség.” Vö. *Ógörög-magyar szótár*, szerk. Györkösy Alajos, Kapitánffy István, Tegyei Imre, id. kiad. 588.

⁴⁵ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (IV. /462-592), id. kiad. 500-504.

isteneket, sírdombot emeltem/ ott Agamemnónnak, hogy a híre örökre lobogjon. [*keu' Agamemnoni tūmbon, hin' aszbeszton kleosz eié.*]/ Ezt elvégezvén hazamentem, az istenek adtak/ jó szelet, és szeretett földemre hamar röpített.”⁴⁶ Meneláosz először az isteneknek áldoz, majd Agamemnónnak halmoz fel egy sírdombot, amely emléket állít a megölt vezérnek, és hírének, dicsőségének örök fennmaradását biztosítja.

Az eposz Hetedik énekében Odüsszeusz jár vendégségben. A phaiákok földjére vetődve Nauszikaá tanácsára és Pallasz Athéné óvó közbenjárására – aki ködbe burkolja az úton –, meglátogatja az uralkodót, Alkinooszt és feleségét, Arétét, és arra kéri őket, hogy segítsenek neki hazajutni Ithakába. Miután Odüsszeusz elnyeri mind Alkinoosz, mind Arété jóakarátát, a fejedelem ígéretet tesz, hogy másnap hazajuttatja Odüsszeuszt. A „sokattúrt isteni férfi” ekkor a következő szavakkal fordul Zeuszhoz: „Zeusz atya, bárcsak amit megígért most, mind meg is adná/ Alkinoosz: neki el nem húnó híre születnék/ termő földeken, én meg elérnék drága hazámba.”⁴⁷ Odüsszeusz „el nem húnó hírt” kíván Alkinoosznak az istentől, hogy ezzel viszonzozza a bölcs fejedelem és felesége jóságát. Míg Meneláosz síremléssel tiszteli meg Agamemnón emlékét, addig Odüsszeusz Zeuszhoz intézett fohással adózik segítőjének, Alkinoosznak, és mindkét szer az örök hírnév vagy dicsőség adományát kívánják a megtisztelt már holt vagy élő férfinak. Az *aszbeszton kleosz eié*⁴⁸ félsor „híre örökre lobogjon” és „neki el nem húnó híre születnék” fordításokban is az *aszbeszton* a hírnévhez, dicsőséghez (*kleosz*) kapcsolódva az időbeli tartósság, az örökérvényűség jelentéseivel telítődik. Ilyen tisztán egy *Íliász* szöveghely sem utalt az ‘örök’ jelentésre, habár kétségtelen, hogy az olyan magyar fordítások, mint a „kinemoltódó”/ „ki nem oltódó”, „nemlohadó”, „sose-csillapodó” változatok nem mellőznek időhatározói jelentésárnyalatokat sem, és vannak olyan értelmezések, amelyek a vizsgált jelzőnek ezt a jelentését az *Íliász*ra is érvényesnek tartják.⁴⁹ Az eddigi vizsgálatokból kitűnik, hogy az *aszbeszton* a „ki nem oltódó” szó nem kötődik az istenihez, sőt, egy olyan szöveghely sem akadt, ahol az isteni cselekedeteket, tulajdonságokat árnyaló attribútum lett volna, ilyen csakis a nevetés lesz. A „ki nem oltódó” jelző az emberek csatakiáltása, harcaik keltette zaja, a lángoló hajó hangerejét, Hektór indulatának hevét, és a hősök hírnevével kapcsolatban az “örök” határozószót jelöli. Az *Íliász boé, menosz, flox* és *kleosz* melletti előfordulásainak jelentéstartományai között jelentésbeli átfedés talán csupán az lehet, hogy mindenképp tartalmaz valamiféle intenzitást és felfokozottságot, legyen az akár akusztikai, akár szenvedélyelméleti alapozású. A vizsgált előfordulások alapján az *Íliász*ban nem rekonstruálható és redukálható az általában jelzői pozícióban megjelenő szó egyetlen jelentésre, ugyanakkor túlsúlyban vannak azok az előfordulások, ahol jelentéstartománya valamilyen auditív tapasztalathoz köthet. Az *Odüsszeiá*ban az *aszbeszton* majd csak a nevetéssel kapcsolatban kap hangot, a többi szöveghelyen időhatározói, “örök” jelentéssel fordul elő. S most térjünk át a nevetésre.

⁴⁶ Homérosz: *Odüsszeia* (IV. /581-586), id. kiad. 503-504.

⁴⁷ Homérosz: *Odüsszeia* (VII. /331-333), id. kiad. 545.

⁴⁸ Az *Odüsszeia* Hetedik énekéből idézett ógörög félsor a 333. sorban található, míg Devecseri-féle fordításban a 332. sorba került.

⁴⁹ Korábban *A nevetés színre lép* című írásomban én sem szántam figyelmet az *Íliász* és *Odüsszeia aszbeszton* előfordulásai közötti lehetséges jelentésváltozásoknak, és magam is lehetségesnek tartottam, hogy az *aszbeszton* mindkét eposzban felvehesse az ‘örök’ jelentést, amit ma már nem állítanék. Vö. Pál Katalin: „*A nevetés színre lép*”, id. kiad. 91-96. Ehhez lásd még Stephen Halliwell 27. lábjegyzetét, ahol kitér az *aszbeszton* jó néhány ismert értelmezésére. Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, id. kiad. 62. A két eposz közti jelentésváltozásra az *Ógörög-magyar szótár aszbeszton* szócikke is utal. Az „olthatatlan” jelentés mellett átvitt jelentésként az *Íliász* alapján a „szünni nem akaró (csatakiáltás, nevetés)”, míg az *Odüsszeiára* hivatkozva az „örök (dicsőség)” változatokat adja meg. Vö. *Ógörög-magyar szótár*, szerk. Györkösy Alajos, Kapitánffy István, Tegyei Imre, id. kiad. 153.

Az Íliász és Odüsszeai nevetés formái és a „ki nem oltódó nevetés”

A homéroszi eposzok nevetés formái mind kiváltó okuk, mind pedig megjelenési formáik szerint igen különbözőek, és az öröm vagy erotikus vágy okozta nevetéstől, a nevetségessé váló isten vagy ember gúnyos kinevetésén keresztül, a szociális mosolyon át, a hisztérikus röhögésig terjednek. A nevetés, kacagás és mosoly képessége az embereket és az isteneket egyaránt jellemzi. Az *Íliász*ban Héra mosolyogva (*meidészēn*) veszi át fiától, Héphaisztosztól a poharat, amikor az csitítani kívánja anyja haragját, ezzel jelezve, hogy fogadja az engesztelést.⁵⁰ Aphrodité homéroszi jelzője a „mosolyszerető”⁵¹ (*philommeidész*)⁵², Stephen Halliwell azt állítja azonban, hogy csak Héra és Zeusz mosolyog az eposzokban az istenek közül, Aphrodité sosem.⁵³ A Hatodik énekben visszatérve a várba Hektór nézi mosolyogva (*meidészēn*) fiát, miközben mellette Andromakhé sír.⁵⁴ És amikor előbbi gyermeke felé tárja ki karját, az sírva fakad, mert ijeszti apja sisakja és vértje. Hektór és Andromakhé is nevetnek (*ek d' egelasszē patēr te philosz kai potnia méter*) azon, hogy a kisgyerek még nem ismer rá apjára az előtte álló harcban, és megijed tőle.⁵⁵ Ekkor talán a gyermeki oktalanság oka a szülők nevetésének, ami mellőz mindennemű gúnyt vagy fölényt. A családi jelenet mindvégig a találkozás örömeinek és a közeledő, újbóli búcsú keserűségének keveréke, amely mosolyt, nevetést, sírást vált ki a résztvevőkből, és legvégül Andromakhét arra készteti, hogy sírva nevéssen (*dakriōen gelaszaszū*) újra karjaiban tartva kisfiát, ezzel egy időben búcsúztatva azonban a harctérre induló hőst, Hektórt.⁵⁶ A Tizenötödik énekben Héra nevet rejtélyesen. Zeusz tervét megismerve, és utasítását követve felkeresi az égilakókat, majd Themisz kérdésére, hogy miért látogatta meg őket, Zeusz kegyetlenségére panaszkodik, és jelzi, hogy hamarosan ők is a főisten tervét ismerhetik meg, amely azonban egyáltalán nem lesz örömteli. Miután az istenek ezt hallva elszomorodnak, ő „ajkával nevetett [*egelasszē cheileszēn*], de homloka, barna szemöldöke/ felhős volt”⁵⁷. Vajon miért nevet Héra, miközben mindenki más elszomorodik körülötte, benne pedig harag dül Zeusz iránt, akivel az előbb még az ölét kínálva próbálta feledtetni a trójai háború történéseit? Máshol, a Huszonegyedik énekben pedig Zeusznak „nevetett örömeiben a szíve”, ahol az Olümposz tetejéről figyel az istenek küzdelmeit. Kérdés, vajon a harcban álló istenek látványa szórakoztatja-e, vagy a látottak valóban régebbi önmagát idézik emlékezetébe, és így önmagán nevet?⁵⁸ A halandók közül a Második énekben a legrútább görög, Therszitész válik nevetségessé, de nem önszántából, mert eredetileg Agamemnónt ócsárolva próbálta felvidítani a gyülekező görög sereget, hanem mert vakmerőségéért és tiszteletlenségéért Odüsszeusz jogarával annyira hátba vágja, hogy attól nyomban sírva fakad fájdalomában. A keletkezett csúf seb és sírása pedig senkit sem indít szánakozásra, senkiben sem ébred együttérzés látva szenvedését. Társai az önjelölt mókamester bűnhődésének nézőjévé válva „búsak voltak bár, édes nevetésre fakadtak”⁵⁹. A halandó Therszitész figurája Héphaisztoszhoz hasonlatos, akire külső jegyei: rúttsága, sántasága, testalkatának torzulásai is utalnak. Alexandre G. Mitchell vázafestményeket vizsgálva úgy gondolja, hogy már maga a rúttság és deformitás mint *mátság* elég volt ahhoz, hogy szemlélőjükben nevetést váltson ki, és ilyen torz alakoknak tekinti

⁵⁰ Homérosz: *Íliász* (I. / 295), id. kiad. 25.

⁵¹ Homérosz: *Íliász* (III. / 424 és V. / 375.), id. kiad. 61. és 88., illetve Uő.: *Odüsszeia* (VIII. / 362), id. kiad. 556.

⁵² Hésziodosznál a *philommeidész* forma szerepel Aphrodité neve mellett, amely az istennő származására utaló jelentéssel – 'nemi szervből született' – bír.

⁵³ Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, id. kiad. 52.

⁵⁴ Homérosz: *Íliász* (VI. / 404-405), id. kiad. 114.

⁵⁵ Homérosz: *Íliász* (VI. / 482-485), id. kiad. 116.

⁵⁶ Homérosz: *Íliász* (VI. / 471), id. kiad. 115.

⁵⁷ Homérosz: *Íliász* (XV. / 102-103), id. kiad. 261-262.

⁵⁸ Vö. Homérosz: *Íliász* (XXI. / 385-398), id. kiad. 378.

Helmut Bachmaier például ezt a szöveghelyet tartja a homéroszi nevetés csúcspontjának, mert az ő olvasatában Zeusz az istenek harcát szemlélve önmagát neveti, amennyiben a látottak önmagát és a titánok harcát idézik emlékezetébe. Önmagát nevetve egyszerre a nevetés tárgya és alanya, és ezzel az önmagának határt szabó és önmaga határait feloldó legfőbb isten. Vö. *Texte zur Theorie der Komik*, kiadta Helmut Bachmaier, Stuttgart, Philipp Reclam jun. GmbH & Co., 2005. 11. és 121-122.

⁵⁹ Vö. Homérosz: *Íliász* (II. / 211-270), id. kiad. 31-33.

Héphaisztoszt és Thersztészt is, akiknek a figurája a karikatúrákhoz hasonlatosak.⁶⁰ Kétségtelen, hogy Thersztész csúfsága magyarázhatná azt, hogy miért nem képes vele senki együtt érezni, és miért nem sajnálja senki – megjelenése gátolná az alakjával való szimpátiát. Ennek ellenpontja lehetne a gyönyörű Aphrodité esete, amikor Arésszal nevetséges helyzetbe kerülve is tud olyan megigéző lenni szépségével, hogy arra csábítson némely istent, hogy osztozni akarjanak a nevetségességben vele, csak hogy közel kerülhessenek hozzá.⁶¹

A Huszonharmadik énekben Patroklosz tiszteletére rendezett játékok sem mentesek a nevetéstől. Aiasz, Antilokhosz és Odüsszeusz futásban méri össze erejüket. Odüsszeusz végig Aiasz nyomában van, az utolsó körben fohással fordul ezért Athénéhez, aki nem csak segít neki, hanem Aiaszt úgy hátráltatja, hogy megbotlik „ott, hol a föld tele volt bőgő tulkok ganajával,/ melyeket ölt Patroklosz tiszteletére Akhilleusz:/ és tele lett trágyával a szája s az orra azonnal.”⁶² Aiasz egyből az istennő beavatkozására gyanakszik, és ezt szóvá is teszi, de senki sem veszi komolyan, amit mond. Mint Homérosz írja: „Szólt; mire mind édes nevetésre fakadtak a nézők” (*Hósz ephath', hoi d' ara pantesz ep' autói hédü gelasszan.*).⁶³ Stephen Halliwell értelmezésében azért nevetnek csak azután Aiaszon, miután panaszkodik a nyertesre, és gúnyolja, mert ez a cselekedete arról árulkodik, hogy vesztésként nem képes uralkodni indulatain. Ugyanakkor Aiaszt nem fölényeskedve nevetik ki társai – senkiben sincs gyűlölet vagy ellenséges szándék iránta, hanem a kollektív szabadság érzése miatt szakad ki belőlük a nevetés. Végül Halliwell rámutat arra, hogy a játékok alatt még Akhilleusz is, akit az eposz egészében bánat és harag emészt, elmosolyodik (*meidészén*), és örül (*khairón*) Antilokhosznak, aki, amikor előbbi megsajnálja a szekérhajtás közben felbukott Eumeloszt, és neki szánja Antilokhosz helyett a második díjat, nem hagyja szó nélkül Akhilleusz döntését, és arra kéri, más jutalommal engesztelje Eumeloszt, vagy vívjon meg a jutalomért vele.⁶⁴

A nevetést az *Odüsszeiában* túlnyomórészt a kérők gőgös és féktelen viselkedéséhez kapcsolják, azonban a halandók erkölcstelenségének jelölőjénél jóval több funkcióval rendelkezik az eposzban. Ezt bizonyítja az is, hogy a Huszadik énekben Athéné a nevetőgörcs vészjósló csapdájába veti a dorbézoló kérőket,⁶⁵ hogy így álcázhassa továbbra is Odüsszeusz magát közöttük, és várhassa ki a megfelelő pillanatot lenyílásukhoz. Az Odüsszeusz házában élősködő kérők vígan, folyamatos lakomákkal, mulatsággal töltik napjaikat, várva, hogy Pénélopé közülük új férjet válasszon. Az ő viselkedésük ellenképének tekinthető Odüsszeusz szentenciája a bor mámorító erejéről a Tizennegyedik énekben. A házatól nem messze ugyanis Eumaiosz kondás kunyhójában talál menedéket, és ott „vidító vacsorával” vendégelik meg. Beszámolóját arról, hogyan harcolt Odüsszeusz mellett, a következő sorokkal vezeti be: „Eumaiosz, de ti is, társak, hallgassatok énám./ Kérve beszélek most, mert rávesz az elmevesztő/ bor, mely a bölcseszű embert is dalolásra deríti/ és gügyögő nevetésre [*hapalon gelaszan*], bizony buzdítja a táncra,/ és hogy olyan szót mondjon, amit ki nem ejteni bölcsőbb.”⁶⁶ A leleményes hős ismeri a bor szőfakasztó és gátlásokat feloldó hatását, és azt, hogy általa még a bölcs is elvesztheti önuralmát. Magán is észelve a részegség jeleit figyelmezteti erre vendégül látóit is, nehogy amit mond, esetleg cselekszik, azt józan önmagára is érvényesnek gondolják. A mámorára adott reakciója arról árulkodik, hogy még részegen is szeretne társaival illedelmesen bánni, és a vendégségben fegyelmezetten viselkedni. A „gügyögő nevetés” a bor által okozott mámor, részegség következménye. A Második énekben Athéné Mentór képében biztatja Télemakhoszt, hogy induljon hajójával apja felől hírt tudakolni, és amikor visszatér házába, hogy összeszedje mindazt, amire szüksége lesz az úton, Antinoosz, a dolyfös kérők gyakori szószólója nevetve és „kezét

⁶⁰ Vö. Alexandre G. Mitchell: „Humour in greek vase-painting”, in *Revue Archéologique*, 2004. 1. szám, 15-16.

⁶¹ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (VIII. /333-342), id. kiad. 555.

⁶² Vö. Homérosz: *Íliász* (XXIII. /753-777), id. kiad. 420-421.

⁶³ Homérosz: *Íliász* (XXIII. /784), id. kiad. 421.

⁶⁴ Vö. Homérosz: *Íliász* (XXIII. /534-556), id. kiad. 414-415.

⁶⁵ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (XX. /345-349), id. kiad. 739.

⁶⁶ Homérosz: *Odüsszeia* (XIV. /462-466), id. kiad. 651.

átkulcsolva” próbálja lebeszélni a készülődésről, és lakomázni hívja közéjük a fiút.⁶⁷ Nevetése gúnyos, és mellőz minden jóindulatot. Mennyivel mást jelent Menelaosz gesztusa akkor, amikor Télemakhoszt látja vendégül. Odüsszeusz fiának kérésére elbeszéli hazatérésének történetét, majd azt reméli, maradásra bírhatja, és lovakkal, szekérrel, serleggel ajándékozhatja meg vendégét. Télemakhosz azonban visszautasítja a lovakat, és nincs maradása. „Szólt; mire elmosolyodva felelt harsány Menelaosz,/ megszímogatta szelíd kézzel, szót szólva kimondta”.⁶⁸ (*bósz phato, meidészén de boén agathosz Menelaosz,/ kheiri te min katerexen eposz t’ ephat’ ek t’ onomadzen*) És feleletében Héphaisztosz által készített vegyítővödört kínál Télemakhosznak. Míg Antinoosz kézkuclsolása az otthontartás kényszerítő mozdulatának tetszhet, addig Télemakhosz simogatása szeretetről árulkodik. Antinoosz „féktelen és gőgösszavu”⁶⁹ jelzővel illeti Télemakhoszt, amikor hozzá lép, Menelaosz dicsérettel kezdi válaszát: „Hogy jó vérből vagy, kedves fiam, az szavaidból/ meglátszik”⁷⁰. A mosolygó Menelaoszt idéző két sor az „epikus egyszavak” közé sorolható, mert az, az alanyát leszámítva, változatlanul tér vissza az Ötödik énekben, ahol a rémült Odüsszeuszhoz viszonyul Kalüpszó Menelaoszhoz hasonlóan. Kalüpszó az istenek utasítására el akarja engedni a szigetről a „sokattűrt” hőst. Tutajt, élelmet és vizet ígér az útra, de amikor ezt Odüsszeusz meghallja, nem tudja, hihet-e az istennő szavának, és attól retteg, hogyha esetleg cselekedetével ellenszegül neki, újabb baj érheti. „Szólt; mire elmosolyodva Kalüpszó, isteni asszony,/ megszímogatta szelíd kézzel, szót szólva kimondta.”⁷¹ (*bósz phato, meidészén de Kalüpszó, dia theaón,/ kheiri te min katerexen eposz t’ ephat’ ek t’ onomadzen*) A nimfa megígéri Odüsszeusznak, hogy nem készül ellene semmi rosszat tenni, és figyelmezteti, hogy ő is meg tud könnyörülni. Mosolya és simogatása szeretetteljes és csitító, amely a sokáig fogvatartott hőst megerősíti abban a hitében, hogy szavai mögött jóindulat van. A Tizennyolcadik énekben Odüsszeusz koldusként érkezik Eumaios kondással a kérők közé, ahol Alkinooszsal hamar gúnyolni kezdik egymást, minek tetőpontján utóbbi zsámolyt vág a magát álcázó Odüsszeuszhoz. A kérő durvaságának híre Pénélopeiához is elér, aki a kondást magához szólítja, és kikérdezi az idegenről. Megtudja, hogy a koldus ismeri Odüsszeuszt, és hogy azt beszélte, a várva várt férj nem messze él éppen, és hamarosan gazdagon hazatér. Pénélopeia megkéri Eumaiost, hogy hívja oda hozzá az idegent, és panaszkodva a kérőkre, beszédét azzal zárja, hogy ha hazatérne férje, fiával együtt megbosszulná a durva kérők viselkedését.⁷² „Erre nagyot tüszentett Télemakhosz, s az egész ház/ szörnyen visszhangzott. Nevetett [*gelaszszé*] rá Pénélopeia/ s Eumaioszhhoz azonnal ilyen szárnyas szavakat szólt:/ Menj hát, s a szegény idegent hívd már ide hozzám./ Nem látod, hogy tüszentett a fiam szavaimra?/ kérőim romlása se lesz hát teljesületlen,/ egy sem tudja a vést s a halált közülük kikerülni.”⁷³ Pénélopeia Télemakhosz tüszentését vágya teljesülésének jeleként értelmezi, és nevet örömeiben a reményteli jel hallatán, örül annak, hogy férje hazatér, és bosszút áll a házuk javait felélő, fiatal kérőkön.

Folytathatnánk még a további szöveghelyek beidézését és rövid elemzését, de az már ennyiből is kitűnhet, hogy a nevetés és a mosoly az *Íliász* és az *Odüsszeia* számos helyén és különböző helyzetekben bukkan fel. A istenek és halandók mosolya mindkét eposzban a szeretetteljes odafordulást, a figyelmet, jóakaratot jelzi a mosolygó részéről annak, akire rámosolyogtak. A mosoly a szeretet, a bizalom és a gondoskodás, az egymáshoz való közelség jele. A kérők sosem mosolyognak. A nevetés ehhez képest sokkal változékonyabb jelentésű. Az olümposzi „boldog istenek” és „a szegény múlt” emberek, akiknek csupán „bús lét”⁷⁴ jutott, ugyanolyan helyzetekben, ugyanolyan indulatok és érzelmek hatására nevetnek fel. Nevetésük

⁶⁷ Devecseri Gábor az adott helyen a *gelaszszé* kifejezést „mosolyogva”-ként fordítja „nevetve” helyett. A mosoly képessége a kérőket nem jellemzi az eposzban. Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (II. /301-302), id. kiad. 470.

⁶⁸ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (IV. /587-610), id. kiad. 504.

⁶⁹ Homérosz: *Odüsszeia* (II. /303), id. kiad. 470.

⁷⁰ Homérosz: *Odüsszeia* (IV. /611-612), id. kiad. 504.

⁷¹ Homérosz: *Odüsszeia* (V. /180-181), id. kiad. 517.

⁷² Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (XVII. /365-540), id. kiad. 694-698.

⁷³ Homérosz: *Odüsszeia* (XVII. /541-547), id. kiad. 698-699.

⁷⁴ Homérosz: *Íliász* (XXIV. /525-526), id. kiad. 439.

lehet kárörvendő, gúnyos, de mellőzhet bármiféle rosszallást, negatív érzelmet is, s ekkor valami fölött érzett örömről kifejeződése. Ha örömben kacagnak, mert az addig bánatot okozó tényező megszűnt, megkönnyebbülnek. Az istenek sosem nevetik ki az embereket halandóságuk, tökéletlenségük miatt, de mind az emberek, mind pedig az égilakók nevethetnek egymás testi, lelki hibáin. Mindemellett a bor és nektár fogyasztása közben a mámor is kiválthatja édes nevetésüket. A mosoly és nevetés lehet interiorizált: Zeusz és Odüsszeusz szívből nevet, de megjelenhet Héra ajkain is. Stephen Halliwell szerint az istenek nevetése sosem nélkülöz némi kifürkészhetetlenséget. A következőkben azt a három szöveghelyet vizsgálom, amelyik az *aszbesztosz gelósztosz*-ról, a ki „nem oltódó/ nemlohadó nevetésről” tanúskodik.

Az *Íliász* Első énekében Héphaisztosz figurájához köthetően törnek ki az istenek „ki nem oltódó nevetésben”. Zeusz és Héra Thetisz korábbi látogatása miatt – amikor az úrnő Akhilleusz engesztelését kéri Zeusztól – összevesznek, és Zeusz elvesztve türelmét, meggyőzés helyett megfenyegeti Hérát, aki megijedve és letörten visszavonul (a két isten vitája és eseményei párhuzamba állítható Akhilleusz és Agamemnón ezt megelőző veszekedésével). A boldog olümposzi istenek elszomorodnak. Héphaisztosz Héra bánatát és ijedtségét csillapítva, az égiek előtt a szép pohárnok, Ganümedész szerepét eljátszva kívánja ismét felvidítani a lakománál az isteneket. E cél eléréséhez először az istenek eszébe juttatja, hogy a halandók ügyei nem olyan jelentékenyek, hogy azok vitát szítsanak az Olümposzon, és, hogy azok az égiek kedvét szegjék. Majd Hérát figyelmezteti arra, hogy vigyázzon Zeusszal, mert ő a legerősebb isten mindannyiuk között, és ha őket haragjában le akarná taszítani trónusukról, ezt akadály nélkül tehetné meg. Majd nedűt kínál anyjának, hogy így feledtesse fájdalmát, és közben szeretően és aggódva önfegyelemre inti, emlékeztetve arra, hogy amikor legutóbb is védelmére kelt anyjának, Zeusz irtózatossá haragjában olyan erővel hajította le az Olümposz tetejéről, hogy földet érve, szinte minden életerő kiszállt belőle.⁷⁵ „Mondta; mosolygott [*meidészén*] rá a fehérkaru Héra, az úrnő,/ és mosolyogva [*meidészaszá*] a serleget át is vette fiától./ Ez meg az égilakóknak mind töltötte az édes/ nektárt, jobbra haladt, meregette a nagy keverőből./ És ki nem oltódó nevetésre fakadtak a boldog/ istenek ott, látván Héphaisztosz mint sűrög és fúj.”⁷⁶ Az „És ki nem oltódó nevetésre fakadtak a boldog/ istenek ott” tagmondat az ógörög forrásban egy sort tesz ki (*aszbesztosz d’ ar’ enórto gelószt makearesszi theoiszin*), és az *Odüsszeia* Nyolcadik énekében, ahol Héphaisztosz csapdába csalja feleségét és szeretőjét, Arészt, szó szerint megismétlődik. A felharsanó kacaj után, az istenek bánata elillan, és napnyugtáig lakomáznak, majd hazatérnek pihenni lakóhelyeikre. Megtudjuk, hogy mindegyikük házáat a kovácsisten készítette mesterségbeli tudásával, „leleményes eszével”.⁷⁷ A vita kirobbanását követő búslakodó istenek felvidításában a főszerep Héphaisztosznak jut, aki nem pusztán anyját békíti engesztelő és aggódó szavaival, de a többi jelenlevőt is felvidítja azáltal, hogy pohárnokként jár körbe közöttük, átvéve, „parodizálva” a szépséges Ganümedészt. Kétségtelen, hogy míg Héra kétszer is mosollyal fogadja Héphaisztosz engesztelését, ezzel jelezve, hogy nem csak a nedűt, de a segítő szavakat is elfogadja, és viszonzza fia szerető közeledését, addig a többi isten, amint Héphaisztosz nekik is nedűt tölt poharukba, és pohárnokká avaszsál, neveti a kovácsistent. Héphaisztosz neve mellett a jelenet legelején a „híres-ügyes” a végén pedig a „sánta” homéroszi jelző bukkan fel. Közben Hérához intézett szavaiból megismerkedünk Héphaisztosz mélybezuhanásának (második) történetével, amikor Zeusz a lábánál fogva hajította le az Olümposzról, de további utalás nem történik arra, hogy ettől vagy esetleg már születésének pillanatától sánta-e a mesterségek istene.⁷⁸ A kitörő nevetés előtt pedig Homérosz Héphaisztoszt, a nevetséges pohárnokot „sűrögve és fújva”

⁷⁵ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (I. /503-594), id. kiad. 22-25.

⁷⁶ Homérosz: *Íliász* (I. /595-600), id. kiad. 25.

⁷⁷ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (I. /601-611), id. kiad. 25.

⁷⁸ Homérosz *Apollónhoz* írt himnuszában Héra számol be arról, hogy hogyan szülte meg egymaga Héphaisztoszt, majd hajította a mélybe. „Héphaisztosz, torz vala lába;/ szégyenem és csúfságom az égben, kit magam egykor/ fogtam, s messzehajítva a nagy tengerbe ledobtam.” Homérosz: „Himnuszok”, ford. Devecseri Gábor, in Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, Budapest, Magyar Helikon, 1974. 805.

ábrázolja.⁷⁹ A jelenet középpontjában álló Héphaistoszt és nevetségességét sokféleképpen értelmezik. Rotterdami Erasmus *A balgaság dicséretében* például valószínűleg az *Íliász* Első énekére is utal, amikor azt írja, hogy „még maga Vulcanus is sokszor játssza a nevetető szerepét az istenek lakomáin, és bicegésével, mókáival meg mulatságos mondásaival felderíti a társaságot.”⁸⁰ Erasmus számára Héphaistosz komikus figura, aki szándékosan neveteti a homéroszi égilakókat. De az Első ének záró jelenetsor mintha mindvégig az elmés, ügyes és jószívű kovácsisten és az ügyetlen és nevetséges pohárnok szerepében mulattató Héphaistosz között ingadozna. A múltjából felidézett cselekedetei alapján Héphaistosz nemcsak anyjának sietett segítségére, amikor bajba került Zeusszal szemben, de a többi isten is neki köszönheti otthonát. A hasznos és haszontalan, ügyes és ügyetlen, Héra fia és Ganümedész helyettese közti ellentétek egymást váltogatják az Első ének utolsó jelenetében. Héphaistosz e váltások során egyszer komoly, másszor komikus figura, aki szíven viseli az istenek baját, sőt, hajlandó akár rút léteére mímelni a szépséges Ganümedészt, csak hogy felvidítsa a bánatos isteneket. Az őt nevető halhatatlanok a vita szülte boldogtalanságból Héphaistoszon keresztül a lakoma gondtalanságába térhetnek meg, és a felharsanó kacaj eszközével könnyíthetnek indulataikon. A kovácsisten az önként vállalt nevetető szerepét játssza el az istenek előtt. Ehhez képest Robert H. Bell például John Dryden és Alexander Pope angol nyelvű fordításait összevetve két teljesen különböző értelmezést mutat be. John Dryden az *Íliász* Első énekének fordításában (1700-ból) Héphaistosz pohárnok-jelenete burleszkké válik. Vulcanus szolgállelkű és otrombán nevetséges clown, aki ide-oda ugrálva vált ki hangos nevetést a vendégekből. A rajta röhögő istenek pedig részesek.⁸¹ Robert H. Bell szerint Dryden kortársa, Hobbes nevetéselmélete alapján olvassa az *Íliász* Első énekét, amelyben a sánta kovácsistent látva a többi olümposzt a hirtelen megtapasztalt dicsőség és fölény érzete készteti kacagásra.⁸² Alexandre Pope fordítása ezzel szemben az isteneket mindvégig fenségesnek láttatja. Héphaistosz mélybehullását is dicsfény övezi, úgy, ahogy beszéde is fennkölt, ünnepélyes. Pope Héphaistosza ügyetlen, de méltóságát egy pillanatra sem veszti el. Az istenek pedig nem fölényesen kacagják a kovácsistent, hanem csak derülnek félresikerült baját szemlélve.⁸³ Robert H. Bell azt sem tartja mellékesnek, hogy csak a nevetés után említődik Héphaistosz sántasága, tehát az égiek nem nevelhetnek még ekkor a sántaság testi hibáján. Mégis az az általános értelmezés terjedt el, amely szerint Héphaistoszt csúfsága és torzsága miatt tartják nevetségesnek. Persze Bell megemlíti azt is, lehetséges, hogy a mesterségek istenének ábrázolásai miatt köztudottak voltak annak testi hibái is, tehát nem kellett szóvá tenni a homéroszi eposzoknak ahhoz, hogy ismerjék a hallgatók ezeket.⁸⁴ Devecseri Gábor nem foglal Pope-hoz vagy Drydenhez hasonlóan markáns álláspontot a jelenet értelmezésében. Az ő

⁷⁹ Homérosz: *Íliász* (I. /600), id. kiad. 25.

⁸⁰ Robert H. Bell hívja fel a figyelmet Erasmus szavaira tanulmányában. Vö. Robert H. Bell: „Homer’s Humor: Laughter in The Iliad”, in *Humanitas*, 2007. 20. évf. 1-2. szám, 97.; Rotterdami Erasmus: *A balgaság dicsérete*, magyar nyelvre átültette, magyarázta, s az előbeszédet megírta Kardos Tibor, Második kiadás, Budapest, Magyar Helikon Könyvkiadó, 1960. 67.

⁸¹ „Hephaestos (whom Dryden calls Vulcan) is “the Clown” (1.801), “obsequious” (1.771) and blatantly ridiculous: »The Limping Smith, observ’d the saddened Feast;/And hopping here and there (himself a Jest)« (1.778-779). Identified by his disability, Vulcan is »the lame Architect« (1.812), a slapstick character: »Pitch’d on my Head, at length the Lemian-ground/Receiv’d my batter’d Skull« (1.798-799). It’s no surprise that »Loud Fits of Laughter seiz’d the Guests, to see/The limping God so deft at his new Ministry« (1.804-805).” Robert H. Bell: „Homer’s Humor: Laughter in The Iliad”, id. kiad. 98.

⁸² Uo. és lásd még a hobbesi elméletet: „A hirtelen támadt büszkeség olyan érzelem, amely bizonyos fintorokat: nevetést vált ki belőlünk. Ezt vagy valamilyen saját hirtelen tettünk okozza, amely tetszik nekünk, vagy pedig valamilyen, másokba felismert torz dolog, amely összehasonlítás révén hirtelen elégedettséggel tölt el bennünket.” Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*, 1. kötet, ford. Vámosi Pál, Budapest, Kossuth Kiadó, 1999. 111.

⁸³ „Dramatizing divine laughter, Pope acknowledges Vulcan’s clumsiness but scrupulously preserves his dignity. »Vulcan with awkward grace his office plies,/And unextinguish’d laughter shakes the skies« (1.770-771). »Awkward grace« prompts not crude derision but gay laughter: »Thus the blest Gods the genial day prolong,/In feasts ambrosial, and celestial song« (1.772-773).” Robert H. Bell: „Homer’s Humor: Laughter in The Iliad”, id. kiad. 99.

⁸⁴ Robert H. Bell: „Homer’s Humor: Laughter in The Iliad”, id. kiad. 97-98.

fordítása alapján a jelenet Héphaisztosz figurája nem egyszerűsíthető le a „komikus színész”, a mókamester szerepére, mert mellette a másik, „híres-ügyes”, „leleményes” és jószívű arca is megmutatkozik előttünk. A „ki nem oltódó nevetés” a Ganümedészt utánzó kovácsisten látványa kiváltotta derű megnyilvánulása, amely az addig „elszomorodott” égilakók lelkét oldja meg, s ilyenként mellőzi a gúnyt és a fölény érzetét társuk felett. Az *aszbesztosz* jelző a szomorúságból vidámságba átszapó, felharsanó kacaj hangerejére utal talán, amely a csatakiáltáshoz hasonlóan szakad ki az istenekből. Az *aszbesztosz gelosz*, a „ki nem oltódó nevetés” ugyanakkor a kitörő jókedv, az istenekbe visszatért boldogság, öröm heves érzésének jeleként is működhet.

Az *Odüsszeia* Nyolcadik énekében. a Phaiákok földjén a dalnok, Démodokosz a szeretők, Aphrodité és Árész lelepleződésének történetével igyekszik felvidítani a „sokattűrt” Odüsszeuszt. Héphaisztosz Héliosztól tudja meg, hogy felesége a házában szarvazta fel, és dühében láthatatlan láncot készít, hogy azzal állítson csapdát a szeretőknek. Ezek után úgy tesz, mintha Lémnoszba utazna az „ügyes” és „széleshírű” isten. Árész pedig lesve az alkalmat vágytól fűtve a férj „háza ölében” csábítja kerevetre Aphroditét. A szerelmeskedők a láthatatlan lánc csapdájába esnek, és mozdulni sem bírnak. Héphaisztosz bánatában, dühében és féltékenységeiben a küszöbről kiabálja: „Zeusz atya és boldog, sosemúló égilakókat mind,/ jertek látni nevetséget, de olyat, mi nem illő [*hina erg’ agelaszta kai uk epieikta idészthe*]: engem, a sántát, Aphrodité, Zeusz lánya örökké/ hogy megvet, s a veszélyes Árészal esik szerelembe,/ mert ő szép s egyeneslábú, míg én nyomoréknak/ jöttem eként a világra.”⁸⁵ Héphaisztosz haragjában teszi közszemlévé az őt megcsaló feleségét, és Devecseri fordítás megoldásával ellenkezőleg, nem nevetni hívja az olümposzi isteneket – az ógörög sorban az *agelaszta* ‘a nem neveltető’ és az *epieikta* ‘tűrhetetlen’ jelentésű szavak bújnak meg. Héphaisztosz nem találja komikusnak a rajtakapott szeretők látványát, és hogy bosszút álljon az őt megvető feleségén, csapdába ejtve kívánja megszégyeníteni bűnéért. Az olümposziakat is inti, hogy amit látni fognak, nem erkölcsös szemeknek való, ezért a „szemérmetes istennők” nem is engednek invitációjának.⁸⁶ „Ők meg az ajtónál álltak, javak osztogatói:/ és ki nem oltódó nevetésre fakadtak e boldog/ istenek ott [*aszbesztosz d’ ar’ enórto gelosz makaresszi theoiszin*], meglátva cseles művét a ravasznak./ S volt aki így szólt köztük a szomszédjára tekintve:/ „Jóra a rossz sose visz: megfogja a gyorsat a lomha,/ lám, most is megfogta Árészt Héphaisztosz, a lassú,/ őt, aki leggyorsabb valamennyi olümposzi úr közt,/ ez meg sánta, de érti a cselt: úgy kell a bujáknak.”⁸⁷ Az idézet első mondatában az ajtóból bámészkodó istenek „ki nem oltódó nevetésének” tárgyát a ravasz isten „cseles műve” (*tekhnasz*) képzi. A nevetett mű utalhat a láncokra, amelyek a szeretőket fogva tartják, de az egész megtervezett lebuktatásra is. Majd a megszólalók azt a rangsort kérdőjelezzik meg, amelyet előbb még a megcsalt férj Aphroditének tulajdonítva állított fel közte és Árész között. Míg Aphrodité vágyát Árész a „szép s egyeneslábú” vonja magához szemben a „nyomorék” férjével, s ezáltal értékeli őket, addig a leláncolt szeretők látványára néhány isten arra lesz figyelmes, hogy ravaszsággal, csellel a lomha legyőzheti a leggyorsabb olümposzi istent is. Ebben a leírásban a hierarchia megfordul, és Héphaisztosz kerül Árész fölé eszével. Míg Aphrodité esztétikai megfontolásból dönt férje helyett a „veszélyes” isten mellett, addig néhányan, látva a bujákat, az eszes, de rút kovácsistennek adják a babért. Eddig sikeresnek tűnhet Héphaisztosz dühében szándékolt megszégyenítése, azonban nem minden isten osztozik az erkölcsös örömeiben. A „ki nem oltódó nevetés” tehát eddig a pontig értelmezhető a tanúkként megjelenő istenek az eszes, de rút Héphaisztosz szép, de féktelen Aphrodité és Árész fölött szerzett diadala szemlélésekor ébredő öröme jeleként. A felharsanó kacaj a hobbesi fölényelmélet már említett nevetés formájához hasonlítható. Márai Sándor számára ebben az olümposzi életképből kitűnik, hogy a homéroszi istenekből még hiányzik az úriember. „Hephaistos nem volt éppen *gentleman*, mikor nejét és annak kedvesét, a koszorús Aphroditét és az aranyabolás Arést finom lánchálóval csapdába ejtette az ágyban... úriember, még ha isten is, ha felszarvazzák, nem hívja szégyenéhez

⁸⁵ Homérosz: *Odüsszeia* (VIII/306-311). Id. kiad. 554.

⁸⁶ Homérosz: *Odüsszeia* (VIII/324). Id. kiad. 554.

⁸⁷ Homérosz: *Odüsszeia* (VIII/325-332). Id. kiad. 555.

az egész Olympost, kezdve apósától, Zeustól... Nem, Hephaistos, a tuskólábú, nem volt ez alkalommal *gentleman*; úriember ilyenkor hallgat, elválik, vagy párbajozik. De ezek a homerosi hősök, istenek, félistenek és halandók, nem voltak még «úriemberek»; éppen erről van szó, többek között; istenek és emberek voltak egyszerre, *amphibikus* lények, minden voltak ők, csak nem úriemberek. Az Olympus lakói úgy röhögnek Hephaistosen és a törbeesett szeretőkön, hogy a vékonyuk is belefájdul. Ez az igazi, a homerosi derű.”⁸⁸ Márai Sándor a „homéroszi derűt” az istenek fékevesztett, kitörő röhögéseként olvassa, amelynek nem bírnak ellenállni akkor, amikor meglátják a csapdába esett, mozdulni sem bíró szerelmespárt. Stephen Halliwell szerint a kitörő kacaj azt is jelzi, hogy habár a narrátor/ dalnok érzékeny a felszarvazott férj, Héphaisztosz dühére, bánatára,⁸⁹ ezt a többi isten talán a látvány meglepetésének hatása alatt, figyelmen kívül hagyja. Az Apollón és Hermész közti párbeszédet követő „kacagás” pedig csak fokozza a Héphaisztossal szembeni érzéketlenséget. A két isten arról diskurál, hogy az ilyen kínos helyzet ellenére is mindketten szívesen lennének Arész helyében. „Így szólt, s kélt kacagás [*gelósx*] a haláltalan égilakók közt.”⁹⁰ Stephen Halliwell a két kacajt nem választja ketté, s úgy gondolja, hogy a „ki nem oltódó nevetést” az istenek megalázott társaik látványa felett érzett derűje és szexuális felajzottságuk egyszerre váltja ki. A felharsanó kacagás így erkölcstelennek tűnik, s a kérőkre jellemző nevetés-formához közelít. Míg az *Odüsszeia* egészében a kérők nevetését Homérosz stabilan a morális rossz perspektívájába helyezi, addig az istenek „ki nem oltódó nevetése” a Nyolcadik énekben leválasztódik a moralitásról. Ilyen módon a nevetés és nevetséges témái az eposz nagyobb, az istenek és halandók világának (és értékeinek) összetett viszonyrendszerébe, szövetébe íródnak bele. A homéroszi istenek az egzisztencia teljességének és ellentmondások-uralta természetének végső megtestesülései. Nem a moralitás forrásai, hanem sokkal inkább a moralitás és hatalom örök feszültségének ágensei.⁹¹ Stephen Halliwell tehát együtt és nem egymásután értve az istenek Aphrodité és Arész látványa fakasztotta nevetését, nem tesz különbséget a „ki nem oltódó nevetés” és az istenek „kacagása” között. Saját értelmezésemben a csapdába ejtett buják látványát értékelő két kisebb megszólalás és az egyiket bevezető, míg a másikat záró felharsanó nevetés-forma között azonban különbség áll fenn. Ha nem így lenne, akkor Homérosz talán megismételné azt a sort, amelyben az *aszbesztosz gelósx* szerepel, s amely először az *Íliász* első énekében hangzott el. Homérosz viszont nem használja ezt az „epikus egyszót”, mert azt Héphaisztosz figurájához és művéhez köti. A második „kacagás” azonban már Aphroditéről szól, mert az a buja és szép istennő látványától felajzott istenek gyönyörének ad hangot. A „ki nem oltódó nevetésnek” az istenek esetében a nevetés tárgyában kontrasztra van szüksége, két egymásnak ellentmondó jelentés egyidejű felvillanására. Az első megszólaló épp ilyen összevetést végez, amikor a „cseles mű” kapcsán számot vet az eseményekkel. Apollón és Hermész azonban már vágyakozva, Aphrodité buja látványába merülve beszélnek. A homéroszi kacaj harmadik és utolsó felharsanásakor eltűnik a nevetséges helyzet és a nevetett tárgy, úgy, ahogy megváltozik a kacaj jellege (negatívvá, pusztítóvá, lesújtóvá válik) is, amelyet Devecseri Gábor apró fordítási változtatással jelez: a kérőket „ki nem oltódó” helyett „nemlohadó nevetés” sújtja. Az *Odüsszeia* Huszadik énekében Athéné úgy rejti még Odüsszeuszt koldusköntösében, hogy a kérőket „nemlohadó nevetésre” fakasztja. „(...) de a kérők közt nagy Athéné/ nemlohadó nevetést keltett, s eszüket kicsavarta. [*aszbesztosz geló órszē, pareplagxēn de noéma*]/ S már idegen lett állcsontjuk s még egyre nevettek,/ véres húsokat ettek, mindnek a két szeme könnyel/ telt meg egészen, a lelkük már sejtette a sírást.”⁹² A halandókra bocsájtott „nemlohadó nevetést” a vészjósló „isteni képű” Theoklúmenos⁹³ szavaik követik, aki a kérők

⁸⁸ Márai Sándor: „Egy olvasó naplója”, in *Új idők*, 1947. 53. évf. 25. szám, 577-578.

⁸⁹ Vö. Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, id. kiad. 98.

⁹⁰ Homérosz: *Odüsszeia* (VIII. /343), id. kiad. 555.

⁹¹ Vö. Stephen Halliwell: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, id. kiad. 97.

⁹² Homérosz: *Odüsszeia* (XX. /345-350), id. kiad. 739.

⁹³ Nevében az 'isteneket segítségül hívní', 'isten hangját hallja' jelentésű *theoklüteó* és a már említett *menosx* kifejezés rejtőzik. Vö. theoklüteó szócikk. *Ógörög-magyar szótár*, szerk. Györkösy Alajos, Kapitánffy István, Tegyei Imre, id. kiad. 496.

viselkedésében, kinézetük megváltozásában felismeri az isteni átkot. Leírása a pusztulás víziójának képeit sorjázza: a kérők a nevetést abbahagyni képtelenül sírnak, jajgatnak. A csarnokban és az udvaron árnyak gyülekeznek, „a nap kialszik”.⁹⁴ A pusztulásukba igyekvőknek azonban Athéné sújtása elvette az eszüket, így a jelekre figyelni képtelenek, helyette „mind édes nevetésre” [*bédüi gelasszan*] fakadnak. Az *aszbesztosz gelósosz* az emberekre bocsátva az istenfélőt figyelmezteti a közelgő végre, míg azok, akiket megszállt, megfosztódnak értelmüktől, az állatoktól őket megkülönböztető emberi specifikumtól. A kérők elvesztik önuralmukat, és könnyes szemeik sem jelzik számukra, hogy hamarosan fájdalmukban sírni fognak. Athéné átka még „édes nevetésre” szelídülve akadályozza meg feleszmélésüket. Mert mintha a lesújtó isteni kéz a kezdeti „nemlohadó nevetést” mérsékelné akkor, amikor a vészjósló szavait követve a kérők édesen nevetnek. A jelenet elején az istenek felharsanó kacaja emberségük elvesztésével fenyegeti a kérőket, s ehhez mérten torzul el arcuk és viselkedésük. Theoklúmenosz szavait követve azonban az istenek emberekre káros nevetése „édes nevetéssé” változik át, így a kérők pusztulását nem egy istennő, hanem Odüsszeusz maga viheti majd véghez.

A homéroszi kacaj, a „ki nem oltódó/ nemlohadó nevetés” elemzésem során valamelyest változékonynak bizonyult. „Epikus egyszóként”, ami alá Devecseri Gábor különböző méretű és típusú ismétlődéseket, így a homéroszi jelzőket is besorolta, és a „ki nem oltódó nevetés” mi más lenne, ha nem is közvetlenül egy istenhez tapadó, de azért homéroszi jelző?, a szövegkörnyezet megváltozása során is akadt jelentésében, jelentőségében valami közös. Ezt a közösséget pedig nem pusztán az ismétlés közösségteremtő ereje hozta létre. A jelzőt vizsgálva, és az összes szöveghelyet figyelembe véve az *Íliás*ban az *aszbesztosz* jelzőről feltételezhettük, hogy az elsősorban egy indulat, felindultság testi kifejeződésének, kitörésének, kifakadásának akusztikai erejét, hangerejét hangsúlyozta (a kiáltás és zaj mérhetetlenségét, a kacaj harsogását, a lángoló hajók recsegését), az *Odüsszeiá*ban pedig a tartósság, időbeli kitartás árnyalatával bővült jelentése. Az *Íliás*ban egy helyen utalhatott az indulatok hevesességére, túlfeszítettségére is. Az istenek homéroszi kacaját vizsgálva az *aszbesztosz* érvényesítette akusztikai jelentésárnyalatát, az olümposziak röhögtek, kacagtak meglepettségükben és örömeükben. A kérőkre bocsájtott „nemlohadó nevetés” ehhez képest a a pusztulás előérzetét ízleltette meg a halandókkal.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, II. kötet, főszerk. Benkő Loránd, szerk. Kiss Lajos, Papp László, Budapest, Akadémia Kiadó, 1970.

Bell, Robert H.: „Homer’s Humor: Laughter in The Iliad”, in *Humanitas*, 2007. 20 évf. 1/2. szám, 96-116.

Devecseri Gábor: Homéroszról és a Homérosz-fordításról (1957). In: *Antik tanulmányok I.*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 136-182.

„Kalauz Homéroszhoz” (1962), in *Antik tanulmányok I.*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981. 7-113.

„Még egyszer a Homérosz-fordításról” (1958), in *Antik tanulmányok I.*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981. 183-205.

---

⁹⁴ Vö. Homérosz: *Odüsszeia* (XX. /351-357), id. kiad. 739.

Halliwell, Stephen: *Greek laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*, New York, Cambridge University Press, 2008.

Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*, 1. kötet, ford. Vámosi Pál, Budapest, Kossuth Kiadó, 1999.

Homérosz: „Himnuszok”, ford. Devecseri Gábor, in: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, Budapest, Magyar Helikon, 1974

„Íliász”, ford. Devecseri Gábor, in: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1974.

„Odüsszeia”, ford. Devecseri Gábor, in: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*, Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1974.

Márai Sándor: „Egy olvasó naplója”, in: *Új idők*, 1947. 53. évf. 25. szám, 577-578.

Mitchell, Alexandre G.: „Humour in greek vase-painting”, in *Revue Archéologique*, 2004. 1. szám, 3-32.

Ógörög-magyar szótár (szerk. Györkösy Alajos, Kapitánffy István, Tegyei Imre), Második kiadás. Akadémia Kiadó, Budapest, 1993.

Pál Katalin: „A nevetés színre lép”, in *Szövegek között XV.*, szerk. Fried István, Kovács Flóra, Lengyel Zoltán, Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tsz., 2010. 90-116.

http://www.szokoz.complit.u-szeged.hu/wp-content/uploads/2012/09/06.P%C3%A1l-Katalin_2010_15.pdf elérés: 2013. január.11.

Erasmus, Desiderius: *A balgaság dicsérete* (magyar nyelvre átültette, magyarázta, s az előbeszédet megírta Kardos Tibor). Második kiadás, Magyar Helikon Könyvkiadó, 1960.

Texte zur Theorie der Komik (kiadta Helmut Bachmaier). Philipp Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart, 2005.

Wörterbuch über die Gedichte des Homers und der Homeriden (Nach dem früheren Seilerischen Homer-Wörterbuch neu bearbeitet von Carl Capelle), Darmstadt, Wissenschaftliches Buchgesellschaft, 1968.